

uitgebreide huishoudens nam toe naarmate een huishouden ergens langer gevestigd was. Interessant ook zijn de door hem geleverde beschouwingen over de relatie tussen kinderen en inwonend personeel. Personeelsleden vervulden een belangrijke aanvullende rol zolang de kinderen, op het boerenbedrijf zelf geboren, nog onvoldoende arbeidskracht leverden. Maar aanverwante personeelsleden bleven aanmerkelijk langer in dienst dan de niet-verwante personeelsleden. Gedurende bepaalde fasen van de ontwikkelingscyclus van een huishouden blijkt ondersteuning van overige familieleden een belangrijke karakteristiek binnen deze samenleving te zijn geweest.

In twee bijdragen worden huishoudens van groepen met verschillende economische achtergronden vergeleken: landbouwers, thuiswevers en fabrieksarbeiders. Van der Heijden onderzoekt of proto-industriële activiteiten invloed hebben op de samenstelling van huishoudens in Nuenen. Ook hij stelt een aantal vraagtekens bij de vaak aangevoerde economische verklaringen voor de geconstateerde verschillen. Janssens vergelijkt de fabriekswevers met de laatste generatie thuiswevers in Tilburg. Eén van haar constatering is dat kinderen van fabrieksarbeiders sociaal mobieler waren dan de kinderen in huishoudens van thuiswevers. Hier bleef tot het einde toe een *family-economy* voortbestaan. Maar ook voor de wevers in de textiel fabrieken gold dat verwantschapsrelaties van groot belang waren, zelfs bij het verkrijgen van werk binnen de fabrieken.

Demografische ontwikkelingen in het meer stedelijke Eindhoven worden in de studies van Van der Woude en Boonstra geanalyseerd. Van der Woude onderzoekt het migratiegedrag van 'alleenlopenden' naar en van deze plaats en prikt onder andere de mythe van de oude, getrouwe dienstmeid door. Boonstra behandelt de huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd gedurende de negentiende eeuw. Zijn beroepsspecifieke analyse werpt interessant licht op de bekende 'Hofstee-these'. Een these, die vooral sexe-specifieke nuancering krijgt in het artikel van Blanken over het huwelijkspatroon in het Kempenland.

De bundel is een afwisselende en fraaie illustratie van het niveau waarop historische demografie wordt bedreven en toont op spannende wijze hoe verklaringen voor ontwikkelingen binnen Noord-Brabant gezocht kunnen worden in mentaal-culturele en economisch-historische richting.

M. G. J. Duijvendak

K. Bruin, *Kroon op het werk. Onderscheiden in het koninkrijk der Nederlanden* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1989; Meppel: Boom, 1989, 293 blz., f44,-, ISBN 90 600 9890 0).

Oppervlakkig beschouwd lijken de traditionele lintjesregen en de incidentele toekenningen van koninklijke onderscheidingen uitdelingen van seniorenmedailles aan bepaalde voor eremetaal vatbare maatschappelijke groepen en leeftijden. De geschiedenis van en de opinies in de samenleving over eretekenen zijn meestal weinig bekend. En waarom zou de doorsnee burger er zich ook het hoofd over breken? Wanneer echter het verleden van Nederlandse orden een invalshoek vormt voor sociologische en historische analyse dan kan daarmee een aanvullend licht worden geworpen op historische en actuele verhoudingen. Kees Bruin typeert zijn studie dan ook als historisch en sociologisch.

Het interessantst is de eerste vooral historische helft van deze studie. De denk aan de door de auteur geschetste tegenstelling tussen enerzijds de Nederlandse Republiek waar verdienstelijke burgers een gouden penning (soms vergezeld van een som geld) ontvingen en anderzijds het

Europese absolutisme dat door middel van ridderorden de adel aan de vorst verbond. Pas met Lodewijk Napoleon en Willem I deed de monarchale orde zijn intrede in Nederland al ging het bij de Orde van de Unie, de Militaire Willemsorde en de Orde van de Nederlandse Leeuw om orden van verdiensten die tijdgenoten aanvankelijk moeilijk van de oudere adelsorden wisten te onderscheiden. In een overigens begrijpelijke beperking van het materiaal laat Bruin eerbewijzen als verheffing in de adelstand, de toekenning van prijzen en penningen en de overige militaire onderscheidingen buiten het beschouwing. Hoe dit ook zij, in de negentiende eeuw weerspiegelden de twee behandelde orden van verdiensten sterke sociale verschillen. Hun doel was vooraanstaande burgers en militairen aan de nationale staat en de persoon van de vorst te binden. Speciaal het leger toonde grote waardering voor koninklijke onderscheidingen waarvan de Militaire Willemsorde in Nederlands-Indië op ruime schaal werd uitgereikt. De auteur lijkt zelfs te willen impliceren dat de vooraanstaande rol van het Indische leger bij de koloniale expansie omstreeks 1900 ook het Nederlandse leger in Europa uit zijn sociale isolement bevrijdde. Intussen werd het mogelijk om meer Nederlandse staatsburgers te decoreren dank zij de Orde van Oranje Nassau. De oprichting in 1892 was nodig omdat de Luxemburgse Orde van de Eikenkroon na Willem III 's dood niet meer door het Nederlandse staatshoofd toegekend kon worden. Aan de nieuwe orde waren eremedailles (goud, zilver en brons)verbonden voor verdienstelijke Nederlanders van lagere sociale rang. De geleidelijke democratisering van de staat had dus consequenties tot in het decoratiewezen. Ministers en departementsambtenaren waakten er echter voor dat de sterke toename van het aantal toegekende eremedailles in de loop van de jaren geen afspiegeling vond in eenzelfde uitbreiding van het aantal ridders en officieren in de Orde van Oranje-Nassau. Laat staan dat iemand wegens zijn verdiensten tot ridder werd benoemd als hij daar sociaal niet hoorde. Maar intussen hadden allerlei bestuurders op kenmerkende wijze gereageerd op het fenomeen van de ridderorde. De staatsvormer Willem I nam de idee van een eigen Nederlandse orde over van een voorgaand regime al speelde hij korte tijd met de idee van een adelsorde ter wille van België. In 1851 verzetten koloniaal-conservatieven zich met voor hen kenmerkende argumenten tegen de verlening van Nederlandse decoraties aan Javaanse vorsten. De Europese en Javaanse culturen dienden eigen rangen en standen te blijven behouden. Koningin Wilhelmina tenslotte stelde te Londen het Vliegerkruis en de Bronzen Leeuw in; zij wenste Engelandvaarders direct te kunnen decoreren zonder lange ambtelijke procedure—niet tot genoegen van haar ministers overigens.

Aan de periode van na 1945 is ongeveer de tweede helft van het boek gewijd. Daarin blijkt onder meer dat het niet gemakkelijk is om een decoratiestelsel te hervormen (laat staan af te schaffen). Kamerleden en speciale commissies pleitten enige decennia voor modernisering. Het duurde tot 1990 voordat het wetsontwerp (1985) tot afschaffing van de gradaties bij de eremedailles werd ingediend. De tweede helft van dit boek bevat trouwens allerlei curieuze informatie over onder andere het ontnemen van onderscheidingen na de oorlog (De Geer) en de ambivalente reacties van gedecoreerde personen op hun eremetaal. De auteur komt niet veel verder dan de stelling dat Nederlanders met hun ambivalentie jegens officiële onderscheidingen niet sterk verschillen van inwoners van andere Europese landen. Zeer uitvoerig kan de lezer in tekst en bijlage III in de niet steeds heldere eigentijdse spiegel van de opinies der gedecoreerden kijken.

C. A. Tamse

G. J. C. Snoek, *De eucharistie- en reliekverering in de middeleeuwen. De middeleeuwse eucharistie-devotie en reliekverering in onderlinge samenhang* (Dissertatie VU Amsterdam 1989; Amsterdam: VU-uitgeverij, 1989, viii + 434 blz., f 49,50, BF990,-, ISBN 90 6256 854 8).

De samenhang tussen de devotie voor relieken en eucharistie vormt het onderwerp van deze originele studie, die na twee korte uiteenzettingen over respectievelijk het ontstaan van de reliekencultus (11-32) en de verzelfstandiging van de eucharistie (33-64) — de voorwaarden voor de verder in het boek behandelde materie — het ontstaan van de samenhang in den brede schetst aan de hand van drie ontwikkelingsfacetten: het samengaan van vereringsvormen, wat wil zeggen de overeenkomsten tussen het omgaan met relieken en eucharistie (65-233), het transponeren van verenningsvormen, namelijk de toepassing van vereringsvormen voor de eucharistie zoals die al eerder voor relieken waren voorgekomen (235-320) en de overeenkomst in mirakelkracht (321-359). Daarna wordt het betoog afgesloten met een soort epilooog, 'De 'unieke reliek'?' (361-383), waarin wordt gepoogd de vraag te beantwoorden, wat nu de uitwerking is geweest van de eerder behandelde ontwikkelingsfacetten op de waardering van de eucharistie. Het geheel wordt tenslotte nog eens in het Nederlands en het Engels samengevat (384-393), waarna het boek wordt afgesloten met een lijst van beknopt omschreven begrippen, een afkortingenlijst, de bibliografie en het register met eigennamen, helaas geen zaken (394-434).

Voor wat betreft het 'gebruiken' van de eucharistie blijkt, dat die gemeenzame omgangsvormen in de dertiende eeuw grotendeels tot het verleden behoorden en waren vervangen door de aandacht voor de in de eucharistie aanwezige God-mens, nog versterkt door de veel frequenter voorkomende bloedwonderen, die — en daarmee is het thema van de mirakelkracht als component van de verzelfstandiging bereikt — op zichzelf weer mogelijkheden tot misbruiken boden waartegen de herhaaldelijk uitgevaardigde geboden tot veilig wegsluiten van de eucharistie nauwelijks afdoende waren.

De conclusie is duidelijk: de ontwikkelingen beantwoordden aan de voor de gelovigen zo wenselijk geachte concretisering en hebben ertoe geleid dat de 'gebruiks- en vereringsvormen van de hostie buiten de mis haar tot een 'reliëk' [hebben] gemaakt, uniek voorzover het de meest kostbare was als het 'lichaam van Christus', maar wel vervreemd ...van haar sacramentele rol binnen de misliturgie, genadegevend, allen bindend in de heilsviering en communie, in de dankzegging en de eschatologische verwachting' (388, 377).

Dit uiterst interessante boek biedt een grote hoeveelheid wetenswaardigheden over allerlei aspecten van de middeleeuwse waardering voor de eucharistie zoals die zich als een grote verscheidenheid aan uitingvormen van die waardering sedert de vroege periode van de verspreiding van het christendom hebben gemanifesteerd. De auteur leidt zijn lezers langs een indrukwekkende hoeveelheid bronnen en literatuur. Ondanks deze rijkdom aan gegevens en verwijzingen zijn er af en toe merkwaardige lacunes, zoals bijvoorbeeld het niet gebruiken van een traktaat als dat van Ratramnus, of het niet nader ingaan op opmerkingen van Berengarius van Tours. Evenzeer valt op dat de studie toch ook wel erg beperkt is en in de mogelijkheden tot parallelleien tussen relieken- en eucharistie-verering kansen laat liggen.

Wanneer de eucharistische devotie zich als kenmerkende geloofsuiting gaat manifesteren, houdt Snoeks betoog eigenlijk op, terwijl zijn uitgangspunt toch ook op die verzelfstandiging gericht was. Al in het tweede hoofdstuk wijst hij op het belang van die verzelfstandiging en geeft hij de nieuwe vereringsvormen aan die daarvan het gevolg waren: het bezoek aan het sacrament,